

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De literaire canon en de menselijke maat in het recht

Smith, C.E.; Castermans, A.G.; Hijma, J.; Jansen, K.J.O.; Memelink, M.; Snijders, H.J.; Stolker, C.J.J.M.

Citation

Smith, C. E. (2009). De literaire canon en de menselijke maat in het recht. *Ex Libris Hans Nieuwenhuis*, 643-657. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15131>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15131>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De literaire canon en de menselijke maat in het recht

Carel Smith

De canon; het fonds van verhalend proza dat iedere jurist moet lezen en herlezen, niet omdat dit ten goede komt aan zijn algemene ontwikkeling en de stilering van zijn schrijf- en spreekvaardigheid, maar sterker: omdat deze canon het fundament vormt van het ongeschreven recht: redelijkheid en billijkheid als pijlers van het contractenrecht en de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm als grondslag en toetssteen van de aansprakelijkheid uit onrechtmatige daad.¹

Als wij voor deze gelegenheid persoon en werk aan elkaar gelijk mogen stellen, dan heb ik drie maal kennis gemaakt met Hans Nieuwenhuis. Mijn eerste kennismaking dateert uit de tijd dat ik rechten studeerde, toen de meeste handboeken mij vooral bijbleven door de vale kleur van de omslag, het dode gewicht van het boekdeel en de ondoorgrondelijkheid van de inhoud. Maar de twee deeltjes 'Hoofdstukken vermogens- en zakenrecht' vormden op deze regel een prettige uitzondering: ze waren niet alleen dun, maar ook buitengewoon leesbaar. In deze boekjes bleek het recht niet een geleerde verzameling doctrines en formules voor de oplossing van schematische casusposities, maar een volbloedige discipline met een menselijk gezicht. In korte, trefzeker geformuleerde *casus* passeerde de hele menagerie van bedrogen echtgenoten, halsstarrige burens, geslepen verkopers en onfortuinlijke patiënten waaraan het leven zijn pittigheid, de literatuur zijn helden en het recht zijn jurisprudentie heeft te danken. Dat maakte deze boekjes tot een verademing: abstracte concepten als opgewekt vertrouwen, zorgplicht en verzuim werden door het narratieve karakter van de *casus* weer verbonden met gedragingen van personen van vlees en bloed, met botsende karakters, ondeugden en menselijke, al te menselijke hartstochten. Door die koppeling kon ik mij bij deze rechtsbegrippen en concepten eindelijk iets voorstellen en de vertaling van recht naar leven en van leven naar recht maken. Daarentegen was de koppeling tussen juridische literatuur en auteur bij mij op dat moment nog zwak ontwikkeld. Voor mij ging de auteur Hans Nieuwenhuis toen nog geheel op in de twee boeken (titel, omslag, inhoud). Maar dat zou je, welwillend beschouwd, ook kunnen opvatten als een onbewuste toepassing van de poststructuralistische strijdkreet "*la mort de l'auteur*".²

Mijn tweede kennismaking met Hans Nieuwenhuis dateert uit de tijd dat ik mijn proefschrift schreef. Het betrof zijn klassieker over de heuristiek en legitimatie van het rechterlijk oordeel. Dat is een nogal abstract onderwerp dat zich niet direct lijkt te lenen voor een narratieve behandeling:

[F]ür den Obersatz ist wesentlich, was auf den konkreten Fall Bezug hat, am konkreten Fall ist wesentlich, was auf den Obersatz Bezug hat. Sieht man näher zu, so handelt es sich um ein Hin- und Herwandern des Blicks zwischen Obersatz und Lebenssachverhalt.³

Aldus de klassieke formulering van Engisch over de verhouding tussen feit en norm in de fase van de heuristiek. De vraag welke rol de logica speelt bij het vinden van de premissen is het onderwerp (geweest) van een langdurig debat met een hoge abstractiegraad. In deze discussie staat Nieuwenhuis aan de kant van degenen die de rechtsvinding opvatten als een *ars inveniendi*, als een proces dat niet lineair verloopt, maar tastend en zoekend, eerder *more rhetorico* dan volgens de rechte lijn van de deductie. 'Als manier om oplossingen te vinden', aldus Nieuwenhuis, 'als heuristisch model, is het syllogisme volstrekt ongeschikt. Het syllogisme is tautoloog; de conclusie bevat slechts informatie die er eerst bij de premissen is ingestopt.'⁴ De juistheid van deze stelling vereist van de lezer

nog wel enig nadenken, maar hij wordt daarbij door Nieuwenhuis geholpen met het volgende contrafactische kijkje in de raadskamer:

Het is niet waarschijnlijk dat de rechtbank in de Eelman/Hin procedure met spanning heeft afgewacht welke conclusie zou rollen uit de door haar geformuleerde premissen dat

- 1 voor een geslaagd beroep op de nietigheid van overeenkomsten wegens geestelijke gestoordheid wetenschap bij de wederpartij is vereist en dat
- 2 bij Hin die wetenschap heeft ontbroken.

Met dit licht absurde beeld maakt Nieuwenhuis in één klap duidelijk hoe het syllogisme in de rechtspraak in ieder geval *niet* wordt gebruikt. Het is een mooi voorbeeld van het narratieve element in het denken van Nieuwenhuis – zijn poëtica – waarbij een abstract denkbeeld of technische verhandeling wordt teruggebracht naar de alledaagse werkelijkheid. Dat lijkt mij voor rechtsfilosofen en theoretici een goed heuristisch uitgangspunt. Als hun theorieën over rechters en rechtsvinding kloppen, moet het niet alleen kloppen voor de theoretische constructie Hercules,⁵ maar ook voor de rechters in Zutphen en Middelburg die in hemdsmouwen in de raadskamer beraadslagen. Dit uitgangspunt lijkt mij trouwens óók nuttig bij de bestudering van teksten in het algemeen: achter de tekst staat een auteur van vlees en bloed, dat wil zeggen, een persoon met een naam en een geschiedenis. De naam van Hans Nieuwenhuis heb ik vanaf dat moment goed onthouden. *Vive l'auteur!*

Mijn derde kennismaking... maar ik kan beter zeggen dat ik Nieuwenhuis daarna vele malen in persoon heb ontmoet. Zo werd het boek een naam en werd de naam een persoon via een opklimmende reeks van ontmoetingen: die op een winderig perron in Leiden, een handopsteken in de gangen op de Hugo de Grootstraat, een voordracht voor de KNAW, de collegereeks 'Recht en literatuur' en gesprekken in het Kamerlingh Onnes Gebouw. Eens stak ik in de namiddag in het rokerskamertje een sigaret op toen Hans voorbij kwam en mij achter de glazen deuren gewaar werd. Hij opende de deur en sprak: 'De laatste roker!' Dat vond ik wel mooi. Met één taalhandeling werd mijn deviant gedrag tot literatuur gemaakt.

Literatuur en recht

Kan het recht leren van de literatuur? Kunnen wij eruit leren wat rechtvaardig is? Als Dante in de tweede Hellekring aankomt, waar de verdoemde zielen in duisternis eeuwig door een loeiende orkaan worden meegesleurd, vraagt hij aan Vergilius om met twee ervan, die samen door de lucht wervelen, te mogen spreken. Het zijn de zielen van Francesca en Paolo die door Francesca's echtgenoot zijn gedood toen deze de geliefden in hun overspel verraste. Hoe kwamen zij erachter, vraagt Dante, dat zij verliefd waren? Daarop verklaart Francesca dat zij, op een van de dagen dat zij samen waren, voor hun plezier over de onmogelijke liefde van Lancelot voor Ginevra lazen. Pas toen ontdekten zij wat zij al die tijd nog niet hadden vermoed. Aangekomen bij de passage waar Lancelot Ginevra kustte, werd zijzelf door Paolo gekust 'terwijl hij beefde over heel zijn lichaam.'⁶

Dante lijkt wreed, schrijft Borges, door Francisca te veroordelen. Maar hij is niet de hyena die tussen de graven zijn verzen maakt, zoals die andere dichter-filosoof, Nietzsche, met onnavolgbare beeldspraak opmerkt. Uit de verzen, aldus Borges, spreekt de deernis die Dante voor de twee geliefden voelt. Zijn gevoel valt echter niet altijd samen met Gods gebod. Er bestaan nu eenmaal onvergeeflijke zonden:

Voor elk daarvan kiest hij een persoon die zo'n zonde heeft begaan, maar die voor het overige bewonderenswaardig of aanbiddelijk kan zijn. Francisca en Paolo zijn

alleen overspelig. Een andere zonde hebben zij niet, maar één is voldoende om hen te verdoemen.⁷

Eén misstap is voor de god van Dante voldoende om de overspelige voor eeuwig te verdoemen. In zijn verzen toont de hemelse gerechtigheid zich streng en onverbiddelijk, even rigoureuus als de zedenwet van Kant, dat het morele karakter van een handeling aan de hand van slechts één criterium bepaalt.⁸ Maar waar bij Kant de mens een vrij wezen is, ligt in de almacht van God ook het probleem besloten van de vrije wil. In dat opzicht lijken de goddelijke wilsbesluiten niet zozeer rechtvaardig, maar vooral ondoorgrondelijk te zijn. En dat hebben de wilsbesluiten van de god van Abraham, Isaïc en Jacob gemeen met die van andere goden, die het lot van de ongelukkige sterveling al vóór diens geboorte bezegelen en hem opzadelen met de last van een onherstelbaar vergrijp tegen de wereldorde. Welke schuld, zo vragen wij ons af, treft Oedipus, die zonder het te weten zijn vader doodt en met zijn moeder huwt? Hij steekt zichzelf de ogen uit en wordt verbannen uit Thebe, terwijl zijn moeder, Iocaste, zich verhangt. Dergelijke straffen (al dan niet door henzelf ten uitvoer gebracht) zouden wij nu onrechtvaardig en barbaars vinden. Maar wij leven dan ook in een andere tijd met een andere *Weltanschauung* of wereldbeeld. Ik kan mij de vraag van de modale rechtenstudent – en diens voorbeeld: de modale jurist – voorstellen die zich afvraagt welk *nut* het voor de jurist heeft om zulke moeilijke boeken als *Oedipus Rex* en de *Divina Commedia* te lezen: wat kunnen wij ervan *leren*? – behalve dan dat het duidelijk maakt dat men er vroeger een beduidend andere (lees: verwerpelijke) moraal op na hield en dat we blij mogen zijn in een tijd te leven met zulke gezonde opvattingen. Wat kan het recht *leren* van de literatuur?

Universele principes in lokaal perspectief

Het recht denkt in regels, de literatuur in uitzonderingen. Dat is een nogal stellige uitspraak die, zoals veel algemeenheden, naast enige waarheid ook veel onwaarheid bevat. Laat ik beginnen met het beetje waarheid.

In 1776 werden de volgende woorden neergelegd in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsverklaring:

We hold these truths to be self-evident, that all men are created equal, that they are endowed by their Creator with certain unalienable Rights, that among these are Life, Liberty and the pursuit of Happiness.

'All men are created equal' – wat stond de founding fathers voor ogen bij dit revolutionaire idee, dat een continent aanzette tot een opstand tegen de toenmalige supermacht Engeland? De zwarte en aziatische medemens vielen in ieder geval buiten de categorie van gelijkgeschapenen, evenals de helft van de blanke bevolking. De oorlogen tegen de indianen zouden naar huidig internationaal recht worden aangemerkt als genocide. Als vandaag een land eenzelfde begrip van gelijkheid zou hanteren als de toenmalige kolonisten, dan zou dat voor de nazaten van diezelfde kolonisten vermoedelijk reden zijn om de bevolking van dat land te bevrijden onder de leus 'Enduring Freedom'.

En toch... we twijfelen niet aan de oprechtheid van de opstellers van de Amerikaanse constitutie. Wat door ons wordt ervaren als een flagrante inbreuk op de rede, door eerst alle mensen royaal gelijkheid te schenken om deze vervolgens met één vloeiende beweging te onthouden aan het overgrote deel van de mensheid, is het gevolg van de evolutie in ons denken over wat het wezen uitmaakt van de mens. Wie een bepaald *specimen* – de achttiende-eeuwse *gentleman* en een enkele dode Griek en Romein – ervaart als de eigenlijke bloeiwijze van de mens, zal alles wat afwijkt van de kennis, omgangsvormen en religie van deze soort ervaren als een minder ontwikkelde vorm van mensheid

aan wie de volle rechten vanzelfsprekend niet toekomt – precies zoals ook kinderen niet over alle rechten van volwassenen beschikken. Dat is niet noodzakelijkerwijs onlogisch, inconsequent of hypocriet, maar het gevolg van een wereldbeeld dat kleur en inhoud geeft aan de woorden van dit abstracte ideaal.

We hoeven bovendien helemaal niet zo ver van huis te gaan, en ook minder ver terug in de tijd dan ons lief is, om andere universele waarden op een manier uitgelegd te zien die ons nu onbegrijpelijk voorkomt. Dominee Wawelaar en zijn evangelist Droogstoppel bijvoorbeeld bezien de Bergrede vanuit het oogpunt van economisch gewin:

Want Wawelaar zelf heeft gezegd dat God alles zó bestiert, dat rechtzinnigheid tot rijkdom voert. 'Zie maar, zeide hy, is er niet veel rykdom in Nederland? Dat komt door het geloof. Is niet in Frankrijk telkens moord en doodslag? Dat is omdat zy daar katholiek zyn. Zyn niet de Javanen arm? 't Zyn heidenen'.⁹

Droogstoppel en Wawelaar zijn uiteraard de producten van de bijtende satire van Multatuli, maar de Max Havelaar zou niet onsterfelijk zijn geworden als de lezers er niet hun medeburgers in zouden hebben herkend. Het wereldbeeld van de Droogstoppels en Wawelaars is er een van dichotomieën:

Frits zegt dat de Javanen geen heidenen zyn, maar ik noem ieder die een verkeerd geloof heeft, een heiden.¹⁰

Opdat de heidenen niet in de hel terecht komen (volgt: een aanschouwelijke voorstelling over de gruwelijke straffen in het eeuwig Gehenna), heeft God in zijn onnaspeurlijke wijsheid het lieve Nederland macht gegeven over die miljoenen kinderen van de verstoten zoon van Noach. Door de Javaan te laten werken voor Nederland, kan zijn ziel worden veroverd voor het Godsrijk:

Is dit niet duidelyk de vinger Gods, die den boze laat arbeiden om den rechtvaardige te behouden? (...) Heet het daarom niet 'bidt en werkt' opdat wy zouden bidden, en 't werk laten doen door 't zwarte goedje dat geen 'Onze Vader' kent?¹¹

Het Nieuwe Testament, die boodschap van liefde en verdraagzaamheid, is ook het militante boek waarmee de onderwerping van de overzeese rijken werd gerechtvaardigd.

Dat is het kenmerk van abstracte beginselen en blijde boodschappen: iedere handelswijze kan ermee in overeenstemming worden gebracht.¹² Het 'bidt en werkt' kan op z'n Droogstoppels worden uitgelegd, waarbij hij in staat wordt gesteld op zondag naar Wawelaar te luisteren terwijl de Javaan zich afbeult, of op z'n Havelaars, voor wie het werken tot in de nachtelijke uren het gebed verving. De leus 'all men are created equal' weerhield Jefferson, die zo'n belangrijk aandeel in de Onafhankelijkheidsverklaring had, er niet van honderden slaven te houden, maar vormde tevens het uitgangspunt van Lincolns 'Gettysburg Address'. Voor allen geldt dat het beroep op hun leidend principe vooral retorische waarde heeft. Wie zich op een beginsel beroept, beroept zich op 'n manier van in de wereld staan, op een levenswijze. En die is niet abstract, maar concreet, en wordt gevoed door voorbeelden, door het exemplarische. Hierin ligt de betekenis van de literatuur voor het recht.

Purgatorio

Wie is de Javaan? Voor Droogstoppel is de Javaan de Ander, de *degréé zéro*, wiens enorme tekortkoming erin bestaat geen Droogstoppel te zijn. Dat heeft de Javaan gemeen met ander volk, zoals Sjaalman die op 'n zolderkamer woont met vrouw en kind en schulden heeft. Dergelijk volk is naamloos, zoals ook Havelaar

voor Droogstoppel naamloos blijft door hem hardnekkig Sjaalman te noemen. Wie geen naam heeft, heeft geen geschiedenis. En zonder geschiedenis is het ene individu inwisselbaar voor het andere. De Javaan, dat zijn de anderen, de onderdanen van het Rijk overzee, de te bekeren heidenen en opstandige inlanders, het sluitstuk van de 'batig saldo-politiek' die de Bataafse Republiek ten aanzien van het wingewest Nederlands Oost-Indië voerde.

Multatuli weeft in de raamver telling van de *Max Havelaar* het verhaal in van Saïdjah en Adinda, twee inlandse kinderen. Het is het verhaal van inhalige distrikthoofden, geroofde buffels en hardvochtige koloniale wetten. Het is het verhaal van gevluchte boeren en het Nederlandse leger dat de opstandelingen doodt en dorpen verwoest. Het is, zoals Multatuli ons verzekert, een eentonig verhaal. Maar het is ook het verhaal van een liefde. Het wordt beschreven vanuit de optiek van Saïdjah, een inlandse jongen met een naam en een verleden en met dromen over een leven met Adinda. Alleen een toekomst heeft hij niet, want ten slotte vindt hij het verminkte lichaam van Adinda en werpt zich in de bajonetten van het Nederlandse leger.

De dromen van Saïdjah verschillen niet wezenlijk van die van zijn leeftijdsgenoten Stern en Marie; zijn liefde voor Adinda doet niet onder voor die van Frits voor Louise Rosemeyer; en zijn moed evenaart die van een homerische held. Met deze geschiedenis laat Multatuli ons zien dat die bruine, inlandse jongen, die niet school gegaan is, maar de sawah ploegde met zijn buffel, niet verschilt van ons. Niet de verschillen – huid, religie, klasse – zijn wezenlijk, maar de overeenkomsten – het vermogen lief te hebben, te dromen, te scheppen en te lijden. Het verhaal van Saïdjah ontroert, omdat wij Saïdjah hadden kunnen zijn.¹³

Acht jaar eerder was een ander, invloedrijker boek verschenen, *Uncle Tom's Cabin* van Harriet Beecher Stowe, 'the little lady who started this great war', zoals Lincoln zou hebben opgemerkt toen hij haar in 1862 ontmoette.¹⁴ Die opmerking is vermoedelijk apocrief en miskent dat de slavernij, die in de noordelijke staten aan het begin van de negentiende eeuw was afgeschaft, al lange tijd een bron van conflict vormde tussen Noord en Zuid. Maar het boek heeft ongetwijfeld belangrijk bijgedragen aan de bewustwording bij het grote publiek van de menonwaardige positie van de slaven en langs die weg de geesten rijp gemaakt voor de confrontatie. Wat de pamfletten van de Quakers en verschillende *societies* niet voor elkaar kregen, lukte een roman wel. Door de wereld te bezien door de ogen van enkele slaven met een naam, een ellendige lot en hardvochtige meesters, kunnen wij ons met hen identificeren. Dat, lijkt mij, is de grote bijdrage van de literatuur aan onze vorming: het stelt ons in staat in de huid te kruipen van een ander en maakt ons langs deze weg bewust van de vele verschijningsvormen van de mens – en soms van het onrecht dat wij, meer of minder bewust, toelaten.¹⁵ Het vergroot onze horizon, doordat wij, al is het maar voor even, de ervaringen delen van iemand die wij niet zijn, maar die wij hadden kunnen zijn.

Dat laatste is overigens minder vanzelfsprekend dan het lijkt. De negentiende eeuwse lezers konden zich identificeren met de edelman Pierre uit Tolstoi's *Oorlog en vrede*, of met een dame van stand, zoals Madame Bovary, omdat zij weliswaar niet precies, maar wel ongeveer waren zoals deze personages: blanke, geletterde mannen en vrouwen, met vergelijkbare emoties, gevoeligheden en oordelen dankzij de ether van de Europese cultuur waarin zij zich bewogen. Het valt nu moeilijk voor te stellen wat een stap het voor de beschaafde Christelijke Europeaan moet zijn geweest om zich te identificeren met een ongeletterde neger slaaf of Javaan die naar ras, beschaving en religie werd geacht ver beneden hem of haar te staan.¹⁶ In dit opzicht heeft ons denken de afgelopen anderhalve eeuw een enorme verandering doorgemaakt, niet in de laatste plaats als gevolg van de afschrikwekkende ervaringen tijdens de Tweede Wereldoorlog, waardoor ook de elite in de bezette gebieden ondervond wat het betekende een tweederangs burger te zijn – of minder dan dat. Onder invloed van geallieerde bombardementen, Duitse terreur en karig rantsoen, werd

iedereen een blik gegund op de mens die onder het vernis van burgerlijke beschaving huist en bleken mensen van verschillende rangen en standen verrassend veel op elkaar te lijken. Tegenwoordig krijgen we deze fundamentele gelijkheid met de paplepel ingegoten en lezen we op de lagere school een kinderversie van *Uncle Tom's Cabin*, en op de middelbare school een sterk ingekorte versie van de *Max Havelaar*, met het verhaal van Saïdjah en Adinda in onverkorte versie als middenpaneel. Dan schreien we om het lot van Oom Tom en raken ontroerd door dat van Saïdjah – en onwillekeurig vraag je je bij zoveel identificatie met de verworpenen van deze aarde af, of het mogelijk is nog menselijker te worden dan wij nu al zijn.

Inferno

Hoe menselijk is de onmenselijke beul? Deze vraag dringt zich op bij het lezen van *De Welwillenden* van Jonathan Littell.¹⁷ "Mensenbroeders," zo begint Dr. Max Aue zijn verhaal, "laat mij u vertellen hoe het is gegaan." Dat is het begin van een gruwelijk relaas over de oorlog aan het Oostfront, waar Aue als *Hauptsturmführer* bij de SS nauw betrokken is bij het chaotische begin van de slachtingen in Polen en de Oekraïne en later bij de *Endlösung* in de vernietigingskampen. De tweede zin luidt: "Wij zijn uw broeders niet, zult u antwoorden, en we willen het niet weten." Aue's repliek op deze denkbeeldige tegenwerping is interessant:

Zij die doden zijn mensen, net als degenen die gedood worden, dat is het verschrikkelijke. Nooit kunt u zeggen: ik zal niet doden. Dat is onmogelijk, hooguit kunt u zeggen: ik hoop dat ik niet zal doden. Ook ik hoopte dat, ook ik wilde een goed en nuttig leven leiden, mens zijn te midden van de mensen, gelijk aan de anderen, ook ik wilde mijn steentje bijdragen aan het gemeenschappelijk bouwwerk.¹⁸

En hij eindigt zijn inleiding met een beroep op het uitgangspunt van de mensenrechten, de fundamentele gelijkheid van de mens:

[Z]e hebben mijn oprechtheid gebruikt voor de realisering van een bouwwerk dat slecht en verderfelijk is gebleken en ik ben *de donkere rivier overgestoken*, en al dat kwaad is mijn eigen leven binnengedrongen, en niets van dat alles zal ooit nog kunnen worden hersteld (...) Ik leef, ik doe wat ik kan, zo gaat het met iedereen, ik ben een mens zoals andere mensen, ik ben een mens zoals u. Ja toch, ik zeg u: ik ben net als u!¹⁹

Maar dit beroep op de principiële gelijkheid tussen de SS-er die met overtuiging heeft deelgenomen aan de *Endlösung* en ons, die deze waanzin uit de grond van ons hart veroordelen, klinkt ons aan het begin van het boek schril en vals in de oren. Het knappe van Littells boek is dat hij de lezer vervolgens stap voor stap de waanzin van de Holocaust intrekt, zoals ook de gewone Wehrmacht-soldaat er stap voor stap ingezogen werd, vanaf de executie van de eerste groepen gewapende joden, opstandelingen en bolsjewieken achter de linies, tot aan de transporten van mannen, vrouwen en kinderen naar de vernietigingskampen. Niet iedereen die aan de slachtingen heeft deelgenomen, zo laat Littell overtuigend zien, was gepredestineerd om beul te zijn. Het is een proces dat in etappes verloopt. Heeft men de eerste stap gezet (het doden van tegenstanders als onderdeel van gevechtshandelingen), dan zetten de meesten onder druk van de omstandigheden ook de stap naar de volgende (de executie van opstandelingen) – om uiteindelijk uit te komen op een plek die alle verbeelding tart. Pas achteraf, als de stappen zijn uitgewist en men vanuit het veilige, vredige heden terugkijkt op het *inferno* van de vernietigingskampen, vraagt men zich verbijsterd af hoe men ooit die donkere rivier heeft kunnen oversteken.

Als de eenheid van Aue de order krijgt niet alleen de volwassen mannelijke joden te executeren, maar de totale joodse bevolking, reageert iedereen aanvankelijk met ongeloof. Een enkele officier vraagt overplaatsing aan, maar de meesten onderwerpen zich aan het *Vernichtungsbefehl*. Aue overpeinst het bevel:

Doden was iets vreselijks; dat bleek heel duidelijk uit de reactie van de officieren, ook al trokken ze niet allemaal de consequenties uit hun eigen reactie; en degenen voor wie doden niet iets vreselijks was en die even gemakkelijk een gewapende man doodde als een ongewapende man, een ongewapende man als een vrouw en haar kind – zo iemand was niet beter dan een beest en verdiende niet tot de gemeenschap van mensen te behoren. Toch kon het gebeuren dat dit vreselijke iets ook noodzakelijk was, en in dat geval moest je je aan die noodzaak onderwerpen.²⁰

En dan is er nog maar een kleine stap nodig om het vreselijke *Vernichtungsbefehl* te gehoorzamen:

[A]ls het *Volk*, het volk waartoe je behoort, de opperste waarde is, en als de wil van het *Volk* wordt belichaamd door een leider, dan volgt daaruit inderdaad *Führerworte haben Gesetzkraft*.²¹

Als proeve van logisch denken valt op Aue's redenering niets aan te merken. In gesprek met een gevangengenomen Sovjet-officier bespreekt Aue de systemen van beide landen. Beide systemen voeren een meedogenloze strijd in naam van idealen als vrijheid, volk, arbeider, zuiverheid en gemeenschap – en iedere handeling blijkt met deze idealen in overeenstemming te kunnen worden gebracht: de gruwelijkste daad blijkt een daad van barmhartigheid te zijn, onmenselijkheid de hoogste vorm van zelfopoffering en gehoorzaamheid aan het bevel een daad van vrijheid. Het boek van Littell toont de sirenenzang van de onverbiddelijke logica van een denksysteem, een logica waarmee alle daden kunnen worden gerechtvaardigd – zolang men zich althans op het plan bevindt van abstracte idealen en uitgangspunten, in het licht waarvan zelfs de uitroeiing van een heel volk, hoe vreselijk ook, kan worden voorgesteld als noodzakelijk.

Maar, en dat maakt het boek van Littell ook zo verontrustend, door te schrijven vanuit het perspectief van de daders, is de obscene waarheid die de hoofdpersoon ons aan het begin van het boek voorhoudt, onontkoombaar: 'Ik ben een mens als u. Ja toch, ik zeg u: ik ben net als u.' Dat zijn dan de woorden van Dr. Max Aue, maar dat hadden ook de woorden kunnen zijn van *Uncle Tom* en Saïdjah. En dat is wel een heel onaangename waarheid. Want wij willen voor een moment wel een arme negerslaaf zijn, of een jonge Javaan die wordt uitgebuit, maar niet de *Hauptsturmführer* aan het Oostfront die niets menselijks meer lijkt te hebben. Maar ook dat is een mens.²² En het antwoord op de vraag hoeveel menselijker wij nog kunnen worden, luidt: menselijk, al te menselijk.

Paradiso

Het boek *De Welwillenden* bevat een merkwaardige paradox. Aue beroept zich erop een mens te zijn als ieder ander, maar met deze stelling ondergraaft hij zijn eigen schematische *Weltanschauung* van *Über- en Untermenschen*. Die vermeende superioriteit berust op abstracties als rede, zedelijkheid en beschaving die, ondanks hun claim van universaliteit, lokaal en exclusief zijn ingevuld. Eén bepaalde verschijningsvorm van de mens wordt tot standaard verheven (blank, Christen, Germaans) en alles dat afwijkt van deze verschijningsvorm wordt als een mindere vorm van mensheid beschouwd. Als echter iets duidelijk wordt uit Aue's pijnlijk gedetailleerde observaties, dan is het dat de daders geen *Übermenschen* zijn en de slachtoffers geen *Untermenschen*. Tot deze conclusie komt hijzelf trouwens ook. De ideologie blijkt hol, en daarachter gaapt de leegte.

Littells *De Welwillenden* krijgt voor elkaar wat geen filosofisch traktaat over goed en kwaad lukt: het maakt aanschouwelijk dat wij nooit met zekerheid kunnen zeggen dat wij nimmer Aue zouden zijn geweest als ons lot anders had beslist. Dat is de paradox van de literatuur: het vertelt de levensgeschiedenis van een enkeling en toont ons langs deze weg 'de mens' achter de unieke verschijningsvorm, alleen rijker en voller dan ooit in een formule kan worden uitgedrukt. Goede literatuur toont ons een *exemplarische* mens, zoals Francisca dat is voor de zonde van de wellust: zij is zowel een eenmalige unieke verschijning als de mens die wij óók zijn.

De functie van de literatuur voor het recht lijkt mij deze te zijn: dat het ons behoedt voor de ontsporingen van het systeemdenken. Ook het recht is een systeem. Maar wetten en verdragen kunnen niet de menselijkheid van onze samenleving waarborgen. Noch de hoge idealen van de mensenrechtenverdragen, noch loepzuivere constituties kunnen voorkomen dat met een beroep op diezelfde verdragen of constituties instellingen als Guantánamo Bay worden ingesteld: iedere toepassing blijkt met het recht in overeenstemming te kunnen worden gebracht.²³ Dat is een andere manier om te zeggen dat teksten een lezer nodig hebben om betekenis te krijgen en dat het van het oog van de lezer afhangt wat in die teksten wordt gelezen.

Wie zich bekommert om de menselijke maat in het recht, zal daarom moeten investeren in de toekomstige generatie rechters en gezagsdragers. Maar dan zullen we niet alleen de wet en de constitutie met hen moeten lezen, maar ook zulke onjuridische werken als *Oedipus Rex*, de *Divina Commedia* en *De Welwillenden*. Daar worden we geen vakkundiger jurist van, maar het maakt ons ervan bewust dat achter juridische classificaties als godslasteraars, flessentrekkers, gifmengers, moordenaars en terroristen mensen schuil gaan, mensen als u en ik.

Voor mij is Hans Nieuwenhuis een exemplarische docent en het zou mij niet verbazen als hij eens in een literair werk opduikt, geschreven door een van zijn studenten die in het kader van het vak 'Recht en Literatuur' de pittige fietstocht rond de paradijselijke Nieuwkoopse plassen heeft gemaakt. Hij noemde dit onderdeel 'rechtsvinding te velde', en dat leidde tot taai gevechten met de onderwijsadministratie, die het niet onder de voorgeschreven leervormen kon onderbrengen. Maar ik denk dat de picknick in de berm, met de plastic bekertjes lauwe wijn en de broodjes kaas die geplet onder de snelbinders vandaan kwamen, meer heeft bijgedragen aan de vorming van studenten dan een volgende reeks colleges over de laatste uitspraken van de Hoge Raad of het Hof van Justitie. De colleges 'Recht en Literatuur' met het onderdeel 'onderzoek te velde' naar de grootste rechtsvinder aller tijden (aan te treffen in glas in lood in de Sint Janskerk te Gouda) is naar mijn mening onderwijs in *optima forma*, niet via de rechte lijn, maar tastend en zoekend in de klassieke relatie van meester-gezel – dat wil zeggen: van mens tot mens.

---

¹ H. Nieuwenhuis, *Waarom is het recht op aarde?*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2006, p. 141.

² R. Barthes, 'La mort de l'Auteur', *Le bruissement de la langue*, Seuil: Paris [1968]

1984, pp. 61-67.

³ K. Engisch, *Logische Studien zur Gesetzesanwendung*, Heidelberg Press: Heidelberg [1943] 1963, p. 15.

⁴ J.H. Nieuwenhuis, 'Legitimatatie en heuristiek van het rechterlijk oordeel', *Themis* 1976, pp. 494-515, p. 498.

⁵ Dworkin superieure rechter: R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press: Cambridge, Mass., [1977] 1978.

⁶ Dante Alighieri, *De goddelijke komedie*, vert. door F. Van Dooren van *La Divina Commedia*, Amsterdam; Athenaeum-Polak & Van Genneep 1987, Hel, V, 138.

⁷ J.L. Borges, 'De *Divina Commedia*', in: *Zeven Avonden*, vert. van B. Van der Pol van *Siete Noches*, Amsterdam: De Bezige Bij 1983, p. 26.

⁸ 'Handel zo dat de maxime van je wil altijd tegelijk als principe van algemene wetgeving kan gelden', *Kritik der Praktischen Vernunft*, Boek I, § 7.

⁹ Multatuli, *Max Havelaar of De koffieveilingen der Nederlandsche Handelsmaatschappij*, G.A. van Oorschot: Amsterdam [1860] 1950, p. 230.

¹⁰ Ibid, p. 126.

¹¹ Ibid, p. 231.

¹² Variant op § 201, L. Wittgenstein, *Filosofische Onderzoekingen*, vert. van *Philosophische Untersuchungen* door M. Derksen & S. Terwee, Meppel: Boom 1992

¹³ Empathie berust op het vermogen onszelf in de ander te zien, zoals ook Homeros wist: 'Aldus Breseis, en de andere vrouwen klaagden met haar mee, schreiende, naar het scheen, om Patroclos, doch elk wenend om eigen leed', *Ilias*, Boek XIX, vert. door F. van Oldenburg Ermke, Kempische boekhandel, 1959, p. 336.

¹⁴ Charles Edward Stowe, *Harriet Beecher Stowe: The Story of Her Life* (1911) p. 203.

¹⁵ De Noordelijke politicus en generaal James Baird Weaver bijvoorbeeld stelde dat het boek hem ertoe aangezet heeft actief te worden in de abolitionistische beweging: A.M. Arnett, 'Review of James Baird Weaver by Fred Emory Haynes', *Plitical Science Quarterly*, vol. 35, No 1 (March 1920), pp. 154-157.

¹⁶ Vgl. in dit verband de Wereldtentoonstellingen die de gekoloniseerde mens, als archaisch en primitief wezen, temporeel in een permanente voortijd situeerden: M. Greve, *De enscenering van de tijd*, oratie Rotterdam, 2001.

¹⁷ J. Littell, *De Welwillenden*, vert. door J. Holierhoek & J. van der Meulen van *Les Bienveillantes*, Amsterdam: De Arbeiderspers 2008.

¹⁸ Littell 2008, p. 32.

¹⁹ Littell 2008, p. 32.

²⁰ Littell 2008, p. 108.

²¹ Littell 2008, p. 107.

²² Wat de omkering is van Primo Levi's 'Considerate se questo è un uomo', sprekend over de gevangenen van de concentratiekampen.

²³ Vgl. M. Koskenniemi, *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument*, Cambridge University Press: Cambridge [1989] 2007, pp. 567-573.